

KRŠĆANSKA BAŠTINA KARABAHA KAO 'JABUKA RAZDORA': pregled povijesti sukoba

U povijesti Zakavkazja započelo je novo doba nakon što je Azerbajdžan oslobodio svoje teritorije od armenske okupacije, što je bila posljedica 44-dnevnog rata do kojeg je došlo u jesen 2020. godine. Pojavila se značajna mogućnost za rješavanje armensko-azerbajdžanskog sukoba koji neprestano bukti već više od stoljeća. Na oslobođenim područjima ostalo je tisuće uništenih gradova i sela, groblja, džamija, crkava i drugih povijesnih i arhitektonskih spomenika. Obnova

ove baštine, koja uključuje prvenstveno sakralne i povijesne lokalitete, trenutno je u punom jeku.

U međuvremenu su neki strani komentatori izrazili zabrinutost za daljnju sudbinu kršćanskih spomenika u Karabahu, pogrešno ih smatrajući dijelom armenske duhovne i arhitektonske baštine. Azerbajdžan opravdano podsjeća međunarodnu zajednicu na to da je velika većina ovih lokaliteta vezana uz kršćansku baštinu drevne albanske autokefalne crkve, razdoblje drevne Kavkaske

Manastir Khudavank, biser albanske arhitekture srednjeg vijeka

Albanije, a posebno narod Udini, koji je do danas saču-
vao svoju albansku vjeru i njeguje svoju nezaboravnu
povijest.

U Azerbajdžanu je u tijeku proces obnove Albanske
autokefalne apostolske crkve na temelju lokalnih alban-
sko-udinskih zajednica. Registracija albanske kršćanske
zajednice Udina u Republici Azerbajdžan 2003. godine
bila je prvi korak u tom smjeru. Godine 2010. registrira-
na je kršćanska zajednica Udina grada Oguza (1). Ove
zajednice, koje uključuju tisuće kršćana, posjeduju ne-
koliko crkava. Nakon oslobođanja okupiranih područja,
albanska kršćanska svetišta bit će obnovljena, a neka od
njih predana kršćanskim zajednicama Azerbajdžana.

U tom bi smislu bilo prikladno ukratko opisati po-
vijest Kavkaske Albanije, Albanske autokefalne crkve i
kasnijeg „armeniziranja“ ove bogate ostavštine. Drevna
Kavkaska Albanija (endonim-Aran) postojala je kao dr-
žavna tvorevina u različitim oblicima (4. st. pr. n. e. - 8. st.
n. e.) više od 1000 godina i potom još jedno tisućljeće u
obliku malih polusamostalnih tvorevina sve do 18. st. .
Drevna albanska država, koja se nalazila otprilike unutar
istih granica od antike do ranog srednjeg vijeka, prote-
žući se od rijeke Araks na jugu do ogranaka planinskog
lanca Velikog Kavkaza na sjeveru, igrala je važnu ulogu
u povijesti kavkaskih naroda. U nekim su se razdobljima

povijesti granice Albanije protezale duž rijeke Kure ili se
dijelile među nekoliko državnih tvorevina. Aranšahovi,
Atabegovi Arana i drugi vladari upravljali su ovim drža-
vama u srednjem vijeku.

Azerbajdžanski narod jedan je od prvobitnih nasljed-
nika povijesne i kulturne baštine Albanije, čiji se terito-
rij u osnovi poklapa s današnjim granicama Republike
Azerbajdžan. Trenutno je u povijesnoj znanosti uvriježen
naziv „Albanija“, izveden iz starogrčkih izvora (Αλβανία)
(2), dok je „Aran“ (ar-Ran ili Ran) ostao izvorni geografski
naziv ovog područja.

*Samostanski kompleks Gandzasar, najveći spomenik
kršćanske Albanije*

Aleksandrova anabaza, djelo antičkog pisca Arijana, sadrži prve izvještaje o stanovništvu Kavkaskе Albanije. Arijan govori o sudjelovanju Albanaca u ahemenidskoj vojsci koja se borila protiv postrojbi Aleksandra Velikog u bitci kod Gaugamele 331. godine pr. n. e. Stoga su već u 4. stoljeću prije nove ere Albanci (Agvani) bili poznati po svojim vojnim pothvatima. Prema Strabonu, albanski narod nastao je iz 26 plemena, a svako od njih je nekada govorilo svojim jezikom i imalo svog cara; kasnije su se ujedinili i njima je vladao jedan car (3).

Albanski pisani jezik, koji je bio ključan za širenje i afirmaciju kršćanstva u regiji, olakšavao je prevođenje Biblije i druge teološke literature sa sirijskog i grčkog jezika od sredine 4. stoljeća. To dokazuje albanski reškript (M/8t-13, M/5sh-50) koji je 1996. godine pronašao akademik Z. N. Aleksidze, pridruženi član Gruzijske akademije znanosti, u samostanu svete Katarine u podnožju planine Sinaj. Aleksidze je primijetio da otkriće cjelovitog lekcionara pisanog albanskim pismom na albanskom jeziku na Sinaju izravno upućuje na to da se u Albaniji koristilo napredno kršćansko pismo. Aleksidze piše da su podaci u raznim izvorima koji govore o dostupnim prijevodima knjiga proroka, Evanđelja i Djela apostolskih na albanski jezik u potpunosti potvrđeni otkrićem na Sinaju. Lekcionar može imati samo onaj narod koji posjeduje potpun tekst Biblije na materinjem jeziku.

“Treba posvetiti pozornost i činjenici da se neka od čitanja otkrivenih u albanskom lekcionaru ne susreću

u najstarijim armenskim i gruzijskim lekcionarima. To je dokaz činjenice da albanski lekcionar nije prijevod ni s jednog od ovih jezika, već je sastavljen neovisno na temelju sada izgubljenog grčkog lekcionara”, rekao je Aleksidze (4).

Još u 6. stoljeću armenski katolikos Babgen I. napisao je u vezi s kršćanskom vjerom kavkaskih država: “Kao što smo vam ranije napisali, naša je vjera u skladu s vjerom Gruzijaca i Albanaca i svaka od njih je na našem vlastitom jeziku» (5).

Albanske državne tvorevine i crkva počele su slabiti od 8. do 12. stoljeća, ponajviše zbog arapske invazije i činjenice da su arapski vladari nastojali podrediti Albanску crkvu Armenskoj, koja se u tom razdoblju zalagala za interese Kalifata u Maloj Aziji i na Kavkazu.

Važno je napomenuti da je Gandzasar prvi put spomenuo sredinom 10. stoljeća armenski katolikos Ananija I. u poruci pod naslovom „O pobuni u kući Aghvank“, u kojoj je vladar Gandzasara bio naveden među višim albanskim svećenstvom koje je bilo neovisno o Armenskoj crkvi (6). Postojanje Gandzasarskog patrijarhata spomenuto je i u komentaru prijevoda „Knjige priča“ autora iz 17. stoljeća Arakela Davrijetsija.

„Patrijaršijska prijestolja postojala su i u Jeruzalemu, Sisu, Akhtamaru i Gandzasaru (potonji je ukinut početkom 19. stoljeća)”, piše Davrijetsi (7).

U narednom razdoblju, tj. u 12. i 13. stoljeću, dolazi do slabljenja arapskog Kalifata i vlast koju je on imao počinju preuzimati turkijska plemena. Širenje turkijske

Fragment dekoracije samostana Gandzasar

vlasti u Maloj Aziji i na Kavkazu omogućilo je brojnim kršćanskim zajednicama i vladarima da ojačaju svoju prisutnost, budući da su turkijski vladari bili poznati po prihvaćanju nemuslimana i često su i sami bili sljedbenici kršćanske vjere. Ovo razdoblje povijesti zapamćeno je po procvatu albanske Hačenske Kneževine i Patrijaršije sa sjedištem u Gandzasaru, u kojoj je bila smještena skupina albanskih katolikosa. Na tom području izgrađen je velik broj sakralnih objekata, što upućuje na visoko razvijenu arhitekturu. Samostani su postajali središta izgradnje religijskih objekata za bogoslužje. Mnogi od njih izgrađeni su kao grobnice za pretke velikih feudalnih obitelji. Većina preostalih hramova s kupolama izgrađena je u 13. stoljeću. Ova svetišta dio su samostanskih kompleksa Gandzasara. Veličanstveni izgled hrama u Gandzasara odražava obilje i snagu Hačenske Kneževine i novu nadu koju je gajilo kršćansko stanovništvo Albanije u neminovno ujedinjenje podijeljenih kneževina te obnovu albanske države (8). Posebno je vrijedno spomenuti da je hačenski vladar sebe nazivao „atabay“ <atabeg>, što ukazuje na turkijski odjek i utjecaj na ovu djelomično neovisnu kneževinu.

Gandzasarski biskupi iz dinastije Hasana Jalala imaju sve veći značaj nakon 1240. godine. U kasnom 14. i ranom 15. stoljeću samostan u Gandzasaru služio je

kao sjedište za albanske katolikose. Od tada pa nadalje, albanski se katolikat nazivao Gandzasar. Godine 1634. Gandzasarska patrijaršija morala je priznati vrhovnu vlast Ečmijadzinskog katolikata, ali je nastavila nadmašivati armensko svećenstvo u pitanjima vezanim uz zaredivanje albanskih katolikosa.

Nažalost, samostan Gandzasar, baš kao i mnoga druga svetišta koja se nalaze na području Karabaha u Azerbajdžanu, pretrpio je brojne promjene, značajne obnove ili takozvane „restauracije“ s ciljem armenizacije ovog primjerka albanske duhovne, kulturne i povijesne baštine. Stoga se izvorno stanje i značaj Gandzasara može

shvatiti isključivo na temelju starih rukopisa, kao i starih istraživanja i knjiga.

Značajan broj činjeničnih podataka može se izvući iz znanstvenih istraživanja akademika J. Orbelija (1887.-1961.) i publikacija biskupa Makara Barkhudaryantsa (1834.-1906.), koji govore o stanju hramova, natpisa i nadgrobnih epitafa prije njihove potpune „armenizacije“, koja je započela početkom ili sredinom 19. stoljeća te se nastavlja i danas.

Zanimljivi odlomci o povijesti Kavkaske Albanije i posebice Albanaca dostupni su u Orbelijevoj knjizi pod naslovom „Izabrana djela“ (Erevan, 1963.). Učenjak je primijetio da su Armenci zauzeli Albaniju, posebice današnji Gorski Karabah i Hačen. Govoreći o „sjevernoj Armeniji“, Orbeli je pojasnio da se zapravo pod tim pojmom podrazumijeva zemlja Albanija.

„Prikazi muškaraca naoružanih mačevima, lukovima, tobolcima, kopljima, bojnim sjekirama i motkama s malim zastavicama koje se vijore u pozadini, kao i ratnika koji izbijaju u prvi plan kada istražujemo kotlove i tipove reljefa, te oni koji vrlo dobro odgovaraju tehnički mnogo manje savršenim ukrasima pomalo grubih kamenih križeva u sjevernoj Armeniji, točnije, južnim regijama Albanije koje su zauzeli armenski feudalni gospodari, baš kao i sadašnji Gorski Karabah i posebno, regiju uz Gandzasar, osobito su vrijedni za dokumentiranje svakodnevnog života feudalnih plemića Kavkaza u tom razdoblju (12.-13. st. – RH)“, piše Orbeli (9).

Orbeli je više puta u svojim djelima naveo da se na nadgrobnim spomenicima i natpisima koji se nalaze u Gandzasaru spominju imena albanskih patrijarha, prinčeva i poznatih ljudi.

Orbeli također u svojim djelima stavlja naglasak na osobnost i vladavinu albanskog vladara, hačenskog princa Hasana Jalala Davlu.

Haženska Kneževina nastala je u albanskoj pokrajini Artsakh u Karabahu u 12.-13. stoljeću. Prema Orbeliju, „bila je dio drevne Albanije“. Središte kneževine nalazilo se u porječju rijeke Khachenchay i djelomično rijeke Terterchay. Vladao ove kneževine postao je Hasan Jalal (1215.-1261.), potomak albanskih Mihranida.

Hasan Jalal bio je sizeren i princ Hačena i Artsakha (djelomično). Prema armenskim, gruzijskim i perzijskim izvorima, kao i epigrafskim natpisima, Hasan Jalal dobio je uzvišene titule kao što su „princ nad prinčevima“, „kralj Albanije“ i „veliki pogranični posjednik Albanije“. Sam Hasan Jalal nazivan je carem i autokratom. Njegova se vladavina može smatrati razdobljem gospodarskog, političkog i kulturnog preporoda Albanije.

Drevni samostan Gandzasar postojao je davno prije vladavine Hasana Jalala, kada je služio kao obiteljska grobnica hačenskih vladara, tj. Jalalida. Tu je sahranjen i sam Hasan Jalal.

Na uporne zahtjeve albanskog patrijarha Nerzeta, Hasan Jalal sagradio je katedralu Gandzasar čija je gradnja počela 1216., a završena 1238. godine. Sam Hasan

Albanska crkva u blizini naselja Aghdara u okrugu Tartar u Azerbajdžanu

Jalal smatrao ju je „albanskom patronalnom katedralom“. U Gandzasaru su pokopani gotovo svi albanski katolikos i patrijarsi posljednjeg razdoblja, o čemu svjedoči epigrafika na nadgrobnim spomenicima koja se nastavlja čak do 1828. godine.

Prema Orbeliju i drugim istraživačima, princ Hasan Jalal Davla imao je dva brata, Zakariju Nasra Davlu i Atabega Ivanea (10). Očigledno, njihova imena i naznaka njihove pripadnosti azerbajdžanskim Atabegovima jasno pokazuju da ova generacija prinčeva nema apsolutno nikakvog značaja za Armence. Zanimljivo je da je A. Saint-Martin, poznati francuski učenjak iz 19. stoljeća koji se bavio studijima o Kavkazu, također napisao da su braća i pratnja Hasana Jalala bili dio dinastije Ildiguzida, odnosno Atabegova iz Azerbajdžana (11). Epigrafski natpisi u Gandzasaru koji potječu iz vremena Hasana Jalala navode njegovu titulu kao „Atabeg od Hačena“.

Orbeli u članku pod naslovom „Hasan Jalal, hačenski princ“ kaže da je samostan Gandzasar (sagrađen 1216.-1238.) posvećen 1240. godine u nazočnosti albanskog katolikosa Nerzeta (12). Posebice vrijedi spomenuti pohvalu Hasana Jalala knjizi Evanđelja koju je poklonio Al-

banskoj patrijaršiji u Gandzasaru. Prema Orbeliju, ovo se Evanđelje trenutno čuva u biblioteci Ečmijadzin. U toj bilješci Hasan Jalal govori o svojem putovanju u Mongoliju gdje će upoznati Sartaka, sina Batu Khana.

„Ja (Hasan Jalal Davla)... otišao sam vidjeti kralja strijelaca na Istoku... Tako sam u ljeto 1261. godine (donio) ovo sveto Evanđelje, ukrašeno u spomen na bogoljubivu gospodaricu (Mamkan), našem svijetlom i svetom patronalnom (samostanu) Albanije, duhovnom ocu Nerzetu... (13).

Mamkan, žena Hasana Jalala, sagradila je veličanstven arhitektonski objekt na ulazu u crkvu u Gandzasaru. Svečano je posvećena 689. hidžretske godine (1240. godine) u nazočnosti albanskog katolikosa. Relevantni natpis koji je ostao do danas glasi: „Ova je crkva posvećena 689. (1240.) godine za vrijeme patrijarhata Ter-Nerzeta, katolikosa Albanije.“

Neki natpisi na nadgrobnim spomenicima govore: „Ovdje je grob Grgura, katolikosa Albanije, 1102. (1653.) godine“, „Ovo je grob Jeremina, katolikosa Albanije iz dinastije Jalal Dola, 1149. (1700.) godine“ i „Ovo je grob albanskog katolikosa Yesajija... 1177. (1728.) godine“.

Lokalno stanovništvo nazivalo je Gandzasar albanskom zemljom čak i krajem 17. stoljeća. Nakon što je obnovio krov samostana, Apav, svećenik iz sela Talysh, ostavio je ondje natpis koji kaže: „Sagradili smo krovove i [obnovili] srušene zidove crkava u svetoj prijestolnici albanskog Gandzasara o vlastitom trošku“ (14).

Značaj Gandzasarske patrijaršije počeo je postupno opadati od 17. i 18. stoljeća. Unatoč gubitku političke svjetovne moći, predstavnici dinastije Hasana Jalala ostali su duhovni vođe. Nastavili su služiti kao patrijarsi, tj. katikosi nezavisne Albanske crkve sve do početka 19. stoljeća, razdoblja povijesti u kojem je započelo pripajanje sjevernog Azerbajdžana Ruskom Carstvu. Najprije je carskim dekretom 1815. godine ukinuta titula albanskog patrijarha (katikosa). Od tada je najviši svećenik albanske crkve služio kao biskup metropolit. Dana 11. ožujka 1836. ruski car Nikola I. potpisao je posebne „Uredbe“ o statusu Armenske crkve koje se sastoje od 10 poglavlja i 111 klauzula (15). Prema tom dokumentu (16), carskim mandatom ukinut je albanski katolik (Gandzasarska patrijaršija) (17). Zamijenjena je dvjema

novooosnovanim biskupijama (Artsakh-Shusha i Shamakhi) pod jurisdikcijom Armenskog katolikata (Ečmijadzinska patrijaršija) i vikarijata Ganja, koji je nastao kao dio Tifliskog konzistorija Armenske crkve. U razdoblju 1909. i 1910. godine ruski Sveti sinod ovlastio je Ečmijadzinski sinod i Erivanski armensko-gregorijanski konzistorij da unište stare arhive podređenih biskupija. Očigledno je među tim dokumentima bio i arhiv Albanske crkve koji je do tada bio u uporabi.

Biskup Makar Barkhudaryants zabilježio je žalosno stanje samostana u Gandzasaru u kasnom 19. stoljeću kada je svetište već bilo pod nadzorom Armenske crkve. Napisao je da se „divni samostan moralno i materijalno propada, a kameni zidovi se postepeno urušavaju i raspadaju“. Također kaže da je „veliki broj dragocjenih rukopisa ukraden, dok su preostali rukopisi, kako smo vidjeli, uništeni vlagom i nemarom; u samostanu se već mjesecima ne vrši bogoslužje, jer nema pismenih ljudi, škola, redovnika, čak niti običnih lektora“ (18).

Podaci koje je dao Barkhudaryants također jasno pokazuju da je Albanska crkva imala devet episkopija

Samostan Aghoghlan

samo u planinskom dijelu Karabaha još 1828. godine. Njezine su institucije bile „u punom cvatu“, a „samostani su bili naseljeni“. Nakon ukidanja albanskog katolikata samostani su postupno napušteni što je dovelo do gubitka monaških zajednica. Zanimljivo je da su svetišta, prema dostupnim podacima (19), potom uglavnom počela urušavati.

Odredba ruskog cara Nikole I. iz 1836. godine o ukidanju Albanske autokefalne crkve i predaji njezine imovine, knjiga i crkava pod jurisdikciju Armenske crkve imala je tragične posljedice za albansku kulturu i narod. Nakon gubitka neovisnosti crkava i usred kontinuiranog masovnog naseljavanja Armenaca na području Karabaha (područje bivše Kavkasko Albanije), pokrenut je proces „gregorijanizacije“ („armenizacije“) lokalnog kršćanskog stanovništva (potomaka kavkaskih Albanaca), a Albance su počeli smatrati Armencima. Kasnije su ovu činjenicu priznali armenski učenjaci. Povjesničar B. Ishkhanyana u svojoj knjizi objavljenoj u Petrogradu 1916. godine napominje da su „Armenci koji žive u Gorskom Karabahu dijelom starosjedioci, potomci drevnih Alba-

naca, a dijelom izbjeglice iz Turske i Irana, za koje je azerbajdžanska zemlja postala utočište od progona“ (20).

Spomenuta „armenizacija“, koja je započela davno prije dolaska Rusije u regiju, zahvatila je i dinastiju Hasana Jalala pa su se njeni članovi počeli nazivati „Jalaljani“. Albanski katolikos Yesai, koji je bio na čelu patrijaršije od 1702. do 1728., opisao je korijene i podrijetlo Albanaca u djelu „Kratka povijest zemlje Albanije“ (21). Uočio je česte armenske pokušaje prisvajanja albanske kulture i vjere uz potporu velikih sila. Albanski katolikos izrazio je negodovanje zbog činjenice da su Armenci uvijek iznova uspijevali ostvariti svoje ciljeve i rekao da je on vjerojatno posljednji potomak Albanaca koji „vlada svojom zemljom“.

Cijelo 18. stoljeće bilo je okaljano nadmetanjem za vlast između Armenske crkve u Ečmijadzinu i Albanske crkve u Gandzasaru, a potonja je na kraju poražena. Nakon dolaska carske Rusije na Kavkaz početkom 19. stoljeća, Albanska je crkva izgubila svoj status i ruske su se vlasti umjesto na nju oslanjale na Ečmijadzin. Raffi (Hakob Melik-Hakobyan), armenski pisac iz 19. stoljeća,

Samostan Yedi-kilse (sedam crkava) u selu Lekit u regiji Gakh u Azerbajdžanu

rekao je sljedeće u vezi s Gandzasarom u „kneževstvima Khamse“: „Poznato je da je katolikat Aghvank postojao 15 stoljeća, tj. od vremena Grigorisa (unuka sv. Grgura Prosvjetitelja- R.H.) do 1828. godine. Katolikosi su živjeli u raznim samostanima u zemlji Aghvank. Nedavno je samostan Gandzasar u pokrajini Hačen u Karabahu služio u tu svrhu,“ napisao je Raffi (22).

„Ne trebamo zaboraviti da su ne samo Karabah, nego i Gandzak, Shamakhi, Nukha, Derbent i druge pokrajine bile dijeceze Katolikata Aghvank“, rekao je (23).

Govoreći o karabaškim kršćanima, Raffi je napisao da su „ti ljudi navikli biti neovisni o Ečmijadzinu i imati svoje posebno duhovno vodstvo koje je stoljećima pružao Katolikat Aghvank“ (24).

Ruski dokumenti (25) uključuju pismo koje je napisao Izrael, tadašnji albanski patrijarh, koji je sa zgražanjem pisao o postupnom ukidanju Albanske crkve i njezinom ponovnom podčinjavanju Araratskom (Ečmijadzinskom) katolikosu, koji prethodno nije imao nikakvog utjecaja na Albance, čija se patrijaršija nalazila u Karabahu u samostanu Amaras (u Hodžavenskom rajonu u Azerbajdžanu). Patrijarh je naglasio da su oni po vjeri Armenci (monofiziti/gregorijanci) i da nikada nisu odgovarali niti su pripadali Araratskoj (Ečmijadzinskoj) patrijaršiji.

U spomenutom dokumentu stoji da se radi o „pismu Agvanskog patrijarha Izraela grofu Gudovichu, od 19. kolovoza 1806. godine“.

„Prošlo je oko 1400 godina otkako je Grigoris, unuk velikog armenskog sveca Grgura, imenovan patrijarhom“, stoji u pismu. Dalje stoji da su „svi Armenci koji žive u Karabahu, Jelisavetpolju, Šakiju i Širvanu... tj. pokrajini Agvan, dodijeljeni njegovoj dijecezi i njemu na upravljanje“. To pravo u odnosu na ovaj samostan vrijedi do danas „a bivši araratski patrijarsi nisu s njim imali ništa niti su se time bavili“, pisao je svećenik, dodavši da je donošenje odluka u potpunosti ovisilo „o jedinom patrijarhu u Amarasu“ (26).

Unatoč zahtjevu albanskog patrijarha, carska je autokracija preraspodjelom dodijelila albanske crkve Ečmijadzinu. Ruske su vlasti zanemarile činjenicu da su zajednice Armenske i Albanske crkve obuhvaćale predstavnike potpuno različitih naroda. Uslijedila je pobuna koju je predvodio albanski patrijarh Izrael (27). Autokracija je nakon nekog vremena ugušila pobunu. Albanske crkve i vjernici zatim su podređeni ečmijadzinskom katolikosu, dok je albanski patrijarh koji je predvodio pobunu protjeran i nedugo potom umro. Nakon toga Ečmijadzinska crkva je počela uporno tražiti od carske autokracije da joj podredi i crkve i zajednice u Karabahu i Gandži (28). Zahtjev Ečmijadzinske crkve bio je ispunjen; Armenska crkva je, zahvaljujući autokraciji, potpuno preuzela i uništila baštinu, hramove, kulturu i narode Kavkaske Albanije.

Ovi događaji odvijali su se u kontekstu masovnog naseljavanja Armenaca iz Turske, Irana i Bliskog istoka na Zakavkazje, osobito u Karabah, Zangazur i Erivan, u 19. i

20. stoljeću. Ruski učenjak N. Shavrov, koji je bio blisko uključen u provođenje mjera za kolonizaciju Kavkaza, rekao je da „od 1,3 milijuna Armenaca koji su živjeli u Zakavkazu njih više od milijun nije pripadalo autohtonom stanovništvu i mi smo ih naselili u regiji“ do početka 20. stoljeća.

Povjesničar je među područjima naseljenim armeniskim doseljenicima naveo i „brdski dio Jelisavetpoljske gubernije“, odnosno današnji Gorski Karabah. Shavrov je posebno naglasio da su „Armenci iz redova došljaka bezemljaša, uvelike se koristeći krivokletstvom, zauzeli ogromna zemljišta pod državnom vlašću“ (29).

Masovno naseljavanje Armenaca na južnom Kavkazu nastavilo se tijekom razdoblja SSSR-a i nakon njegova raspada. Proces je obilježen dosljednim protjerivanjem lokalnog azerbajdžanskog stanovništva u razdoblju od 1918. do 1920., od 1947. do 1953. te od 1988. do 1993. godine. Oko milijun Azerbajdžanaca protjerano je iz Armenije i Karabaha samo tijekom sukoba u Karabahu. No, ovo je tema za neki drugi istraživački projekt. Ovaj članak ukratko govori o razlozima za suprotstavljena stajališta armenskog i azerbajdžanskog naroda u vezi s povijesnom, duhovnom i arhitektonskom baštinom. Cilj nam je spriječiti svaki pokušaj podmetanja „jabuke razdora“ i izazivanja sukoba između dva naroda. Pri tome je potrebno uzeti u obzir povijesni razvoj i političke preduvjete koji su izazvali sukob kako bi se izbjeglo njegovo ponovno izbijanje u budućnosti. ❀

Popis literature:

- «Удин - Аркадий Владимирович из Кировобад - вымысел армянского агитпропа», 25 мая 2012 года - https://www.turantoday.com/2012/05/blog-post_25.html
- арм. Արդան, Алуанк; груз. რან, Рани; парф. Ardan; сирийск. Аран; арабо-персид. Ар-Пан, Ар-ран
- Страбон. География: в 17-ти кн. (перевод Г.А.Стратановского). Л., М., 1964. кн. XI, гл.4.
- Алексидзе З.Н. Предварительное сообщение об идентификации и дешифровки албанского текста, обнаруженного на Синайской горе // ThehistoryofCaucasus. The scientific-public Almanac. Issue No1, Вак, 21-24 of may 2001.
- Православная энциклопедия. М., 2000. Т.1, с.458.
- Архимандрит ХачатурДадян. Записки об «Истории Страны Агванк» Св. Эчмиадзина. Эчмиадзин, Арарат, 1896).
- АракелДавриджеци. Книга историй. (пер. Л. А. Ханларян). М. 1973, Глава 24,
- Мамедова Г.Г. Культурное зодчество Кавказской Албании (IV–XIV вв.). Баку: Элм, 1997, с. 97-99
- Орбели И.А. Избранные труды, Ереван, 1963 г., статья «Албанские рельефы и бронзовые котлы», с.358.
- Нефритовая кинжальная рукоять хранится в Кавказском Музее, (И.А.Орбели. Избранные труды, с. 149 // «Известиях Императорской Академии наук», 1909, VI серия, том III, №61, стр. 377-389
- Saint-Martin M. «Mémoireshistoriques et géographique sur l'Arménie», Vol. II, Paris, 1819, p 81
- И.А.Орбели «Избранные труды», Ереван, 1963 г, стр. 150
- Там же, с.155
- Рашид Геюшев. Гандзасар, памятник Кавказской Албании. Баку, Элм, 1986 г.
- Православная энциклопедия. Т.3. М., 2001. с. 349
- Православная энциклопедия. Т.3. М., 2001. с. 338-339
- ЦГИА, справка 1907 г., фонд 821, опись 139 (173) единица хранения 96
- Бархударянц М. Арцах – НАИИАНА инв. No1622, ч.I, с.160
- Там же, с. 5
- Ишханян Б. Народности Кавказа. Петроград, 1916
- Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.) (перевод Т. И. Тер-Григоряна). Баку: Элм. 1989
- Раффи. Меликства Хамсы. Перевод с армянского Л.М.Казаряна. Ереван, «Наири», 1991, с. 38
- Указ. соч., с. 50
- Указ. соч., с. 74-75
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), под редакцией А.П.Берже. Том III. Тип. Главного управления наместника Кавказского. Тифлис, 1869, с. 79-81
- АКАК, с. 79
- Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсину, отъ 11-го ноября 1807 года, No 603. АКАК, том II, 151, с. 80
- Записка Армянского архіепископалоаннеса, поданная гр. Гудовичу. АКАК, том III, 152, с. 81
- Издание русского собрания. Шавров Н.Н. «Новая угроза русскому делу в Закавказье», СПб., 1911, стр. 59-61).